

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.53) (045) : 63 «XIX/XX»

Микола Якименко
(м. Полтава)

ПИТАННЯ СЕЛЯНСТВА І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА НА СТОРІНКАХ «ПОЛТАВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ» (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті здійснена спроба аналізу «Полтавских епархиальных ведомостей» з точки зору висвітлення на сторінках цього видання проблем селянства і сільськогосподарського виробництва на Полтавщині наприкінці XIX і на початку XX ст. Охарактеризовано основні тези, які проповідували для утвердження в регіоні таких загальнолюдських принципів, як толерантність, взаєморозуміння і добросусідство між привілейованими і непривілейованими станами. Хоч реалізувати свої пропозиції щодо цього духовенству полтавського єпархіального управління через низку об'єктивних причин не вдалося, проте сама спроба їх пропаганди заслуговує позитивної оцінки.

Ключові слова: Полтавщина, селянство, духовенство, антиурядові виступи, 1902 та 1905–1907 роки.

У 2018 році минуло 155 років від створення такого періодичного видання, як «Полтавские епархиальные ведомости», вихід у світ яких було відновлено вже у незалежній Україні на державній, тобто українській мові. У передмові до першого номера вищезгаданого журналу, що його анонсувало Полтавське єпатрхіальне управління, була сформульована програма цього видання, основний зміст якої полягав у тому, щоб допомогти гродськості у справі навчання та розповсюдження грамоти і розвитку народної освіти, а також знайомстві зі становищем місцевої пастви. Власне саме останнє передбачало, що поряд з чисто догматичними питаннями та внутріцерковними проблемами редакція ставила собі за мету інформувати читачів «зі становищем місцевої пастви», лівову частку якої складали на той час селяни. Не можна сказати що на сторінках «Полтавских епархиальных ведомостей» читачі отримували повне уявлення про сільське господарство Полтавщини загалом і становище селянства, зокрема. Та все ж окремі сюжети щодо зазначених питань на сторінках «ведомостей» вряди-годи все ж таки з'являлися. Так, у

1883 році в одному з номерів цього видання був опублікований закон від 22 березня того ж року, який безпосередньо стосувався так званих «непривілейованих» станів. Його назва – «О порядке совершения крепостных актов на покупку земельных участков, приобретаемых при содействии Крестьянского поземельного банка» [1]. Цей закон був своєрідним продовженням «Положения о Крестьянском наземельном банке» від 18 травня 1882 року, яким було закладено основу кредитування непривілейованих станів, адже усі попередні законодавчі акти, як то: «Товарищество поземельного банка» від 16 березня 1865 року чи «Общество поземельного кредита» від 14 березня 1866 року [3] та «Общество взаимного поземельного кредита» [4], обмежували права селян на позику. Усі вони передбачали видачу земельних кредитів лише привілейованим станам, якими у Російській імперії були: дворяни, чиновники, офіцери, купці, почесні громадяни та духовенство. Закон 22 березня 1883 року було опубліковано у «Полтавских епархиальных ведомостях» буквально напередодні відкриття у Полтаві 10 квітня того ж 1883 року місцевого регіонального відділення Селянського поземельного банку, під керівництвом дійсного статського радника, віце-президента Полтавського сільсько-господарського товариства Дмитра Квітки, що, безумовно, суттєво сприяло розумінню полтавськими селянами як позитивних, так і негативних наслідків для дрібних землевласників відповідних правових норм цього державного земельного банку [5]. До числа позитивних наслідків відносимо те, що після того, як у Полтаві почало функціонувати відділення Селянського банку, сільські стани значно активніше приступили до купівлі омріяних земельних угідь: за 1883–1887 роки ними було куплено 73 335 десятин, тоді як за попереднє п'ятиріччя-лише 52 675 десятин, тобто майже на 20 тис. десятин менше [6]. «Вплив Селянського банку у 1883 році був очевидним, – писали на початку ХХ ст. полтавські економісти, – адже без його сприяння сільські стани не могли б кредитуватися для купівлі землі в інших установах у такій кількості, як це вони зробили за посередництвом банку...» [7]. За свої послуги цей банк брав у різні роки від 4,5 до 8 відсотків річних, тоді як у місцевих лихварів, як свідчив у 1902 році публіцист Микола Катаєв у своїй книзі «Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России», позику можна було отримати під неймовірно високі відсотки – від 50 до 1200% на рік. Такий кредит, небезпідставно твердив цей автор, «не витримає жодна комерційна установа» [8], не кажучи вже про неможливе у своїй основній масі сільськогосподарське населення тогочасної країни. Немає сумніву у тому, що селяни могли б купити більшу, ніж зазначену вище площу сільськогосподарських угідь, якби не було законодавчих обмежень: не більше 10,5 десятин землі на двір [9].

Редакція «Полтавских губернських ведомостей», яку представляли В. Конопатов та В. Терлецький, у досить обережній формі намагалася познайомити своїх читачів з діяльністю Полтавського сільськогосподарського товариства, початок діяльності якого відноситься до 1865 року. Так, у 1894 році в одному з номерів відомостей з'явився витяг з доповіді цього товариства від 7 січня 1893 року, у якому мова йшла про благодійний вплив «бджільництва на садівництво, городництво і рослинництво». Цю замітку написав священник Іван Більговський – активний прихильник цієї галузі тваринництва, адже він не лише виклав зміст відповідної доповіді Полтавського сільськогосподарського товариства, але й оприлюднив свою точку зору на бджільництво, як «досить прибуткову» галузь, яка позитивно впливає на «інші сільськогосподарські заняття», тобто мова йшла про неприховану рекламу бджільництва. Проте для життєдіяльності непривілейованих станів на порядок більше значення мала інша публікація «Полтавских епархиальных ведомостей» – Маніфест нового імператора, яким після смерті Олександра III у 1894 році став його син Микола II. Згідно відповідних правових норм законодавства царській Росії будь-який документ, що був підписаний імператором, відразу ж набирав силу закону. Це, звичайно, стосувалось і такого нормативного акту, як Маніфест 1894 року, у якому новий правитель Росії оголошував своїм підданам цілу низку пільг. Так, з листопада 1894 року відсотки за кредитами у Дворянському банку були зменшені з 4,5 до 4-х відсотків [11]. Це при тому, що непривілейованим станам лише у 1898 році було надано можливість отримати кредит під 4 відсотки річних [12]. Позитивне значення мали такі норми права згаданого Маніфесту, як списання боргів, виданих селянам у натуральній формі у вигляді зерна для харчування та посіву відповідних сільськогосподарських культур, які у тогочасній повсякденній практиці називали одним словом – «хліб». Аналогічні борги за позиками які були видані урядом після 1866 року, передбачалось зменшити на половину. Настільки були зменшені борги і за продовольчими позиками, виданими селянам під час голоду у центральних регіонах країни 1891–1892 років. Повністю були анульовані борги непривілейованих станів за оренду казенних земель та борги за оренду сільськогосподарських угідь Кабінету «його імператорської величності». Підлягали списанню штрафи по державним окладним зборам, тобто податкам. Імператор пробачав штрафи за порушення правил торгівлі при умові, що вони не перевищували 300 рублів. Якщо ж сума штрафу перевищувала вказану цифру, то списанню підлягало не більше як 300 рублів. Певні пільги отримали і ті переселенці Зауралля, які прибули з губернії європейської частини імперії на окраїни держави згідно відповідних

правил від 10 липня 1881 року та від 17 лютого 1884 року. Останні з вище згаданих правил стосувалися виключно переселенців, які прибули до Нерчинського гірського округу, тобто до Алтайського краю, де знаходився основний масив Кабінетських земельних угідь. Були ще й інші пільги і послаблення, які, втім, майже не стосувалися непривілейованих станів, як то: ануляція боргів з населення Східного Сибіру, яке займалось поставками солі. Борги були пробачені і для тих дворян, які утримували пансіонати у навчальних закладах Міністерства освіти [13].

На рубежі XIX–XX століть, коли аграрне питання на території України набрало для царської влади загрозливого характеру, на сторінках «Полтавских пархиальных ведомостей» стало з'являтися все більше клерикальних публікацій, у яких були задіяні не лише керівники Полтавської єпархії, але й місцеве духівництво в особі сільських священників. Особливо виразною стала ця тенденція у зв'язку з відомим аграрними заворушеннями у Полтавській та Харківській губернії 1902 року та збройними сутичками селян з представниками царської адміністрації у 1905–1907 роках. Так, у квітні 1902 року при вступі до Полтави для придушення селянських заворушень 176-го піхотного Переволочанського полку на центральній площі міста перед громадою виступив протоієрей В. Зеньковський, який закликав усіх незадоволених владою до спокою і покори. У своїй промові він висловив свою незгоду з тими, хто агітував за те, щоб увесь народ володів землею на основі рівності. При цьому оратор згадував про царя Олександра II, який «дав людям свободу вільної праці, наділив їх землею, заплативши за неї кому слід від казни, як цього вимагала справедливість» [14]. При цьому протоієрей Зеньковський свідомо став на шлях обману слухачів, адже він, як освітчена людина, не міг не знати того, що платежі за звільнення селян від кріпачства цілком і повністю лягли на плечі самих селян, які повинні були виплачувати свої борги державі протягом 49 років з нарахуванням звичайних на той час відсотків за кредит, якого вони не просили, у розмірі 6%. Отже, не держава, а самі селяни заплатили поміщикам відповідну викупну суму як за отриману землю, так, власне, і за свою свободу. Ще у 1898 році, тобто за 3–4 роки до подій 1902 року, колишній керівник Полтавського акціонерного земельного банку Сергій Хрульов у своїй книзі оприлюднив дані, згідно з якими колишні кріпосні селяни заплатили за своє звільнення досить вагомую суму коштів (1 836 млн. рублів), яка майже удвічі перевищувала вартість отриманої від поміщиків землі. Наприкінці своєї промови протоієрей В. Зеньковський закликав владу придушувати селянські антиурядові виступи «не лише військовою силою, але і толковим словом та дружньою бесідою». Позитивну роль в останній з щойно згаданих тез повинні відіграти, на думку Зеньковського, сільські

священники, які дуже «близько стоять до свого народу». Священник Зеньковський оприлюднив своє бачення шляхів, які б привели до бажаного для поміщиків спокою, невдовзі після земського подвірного перепису 1900 року на Полтавщині, що зафіксував у даному регіоні 69 554 селянських господарств, тобто понад 400 тис. осіб, у яких взагалі не було орної землі. Загалом же тих, хто мав земельних угідь загальною площею до 6 десятин, тобто недостатньо для забезпечення невідкладних потреб селянської родини з 6 осіб, було 309 532 господарства, або 1,8 млн осіб [16]. Важко зрозуміти, як можна було заспокоїти «толковим словом і дружньою бесідою» голодних людей? Однак святі отці пропагували саме такий спосіб «умиротворення» села, заплющуючи очі на те, що у тому ж Костянтиноградському повіті, де, власне, і почалися вищезгадані селянські антиурядові виступи, у місцевої родини латифундистів Мекленбург-Стрелицьких було, згідно даних перепису 1900 року, 56 962 десятин прекрасної землі, загальна вартість якої складена на той час 1 986 660 рублів. Церковники у своїх намаганнях заспокоїти селянську масу особливо активізувались під час революційних подій 1905 і наступних буремних років, коли справа дійшла до вбивства особливо ненависних царських службовців різного рангу, як це було, наприклад, 18 грудня 1905 року у Селі Великі Сорочинці [18]. Критикуючи тих, хто виступав з різного роду соціалістичними програмами, редакція «Полтавские епархиальных ведомостей» у шостому номері журналу за 1905 рік запитувала своїх опонентів: «Хіба це правда, коли в одного дозволяється відняти їм чи його батьками придбане і віддати іншому, хто ніколи не працював?» [19]. З різкою критикою тих, хто підтримував ідею передачі поміщицької землі селянам, виступив у 1906 році на сторінках журналу священник М. Варвинський. У своїй статті під назвою: «Бесіди з приводу селянських погромів» він затаврував ганьбою грабіжників чужого майна. На його думку кожен, хто не працює, того грабувати не потрібно хоча б тому, що таку людину покарає сам Бог «за безтурботне життя». У свою чергу той, хто завидує багатим і «йде на погроми і грабежі його майна, його добра, той грішить удвічі». По-перше тому, що сам хоче стати таким же безтурботним, а по-друге, він краде, грабує, порушуючи божий закон». На переконання Варвинського у жодному разі не можна миритися з погромами, уже в іншому випадку маховик грабежу ніколи не зупиниться. Спочатку «поміщики, потім – купці, а згодом грабуватимуть усіх, хто живе трохи краще» [20]. У зв'язку із цією тезою Варвинською на думку мимоволі спадають події 20–30-х років ХХ століття, коли спочатку були пограбовані поміщики і капіталісти, а потім черга дійшла і до так званих «куркулів» тобто до тих же полтавських селян, яких під загрозою голодної смерті заганяли до колгоспів, де жорстоко експлуатували задля ефімерної всесвітньої

«соціалістичної революції». Священник Варвинський не заперечував очевидного факту злиднів на селі: «малі наділи, не вистачає хліба для харчування», але пропонував не розподіляти порівну поміщицькі латифундії, а переселятися на казенні землі східних окраїн імперії. Своїй пастві він нагадував, що уряд вже виробив такі правила, які значно полегшать переселення малоземельного селянства «на неозорі пустопорожні землі». Іншим способом боротьби зі злиднями був, на його думку, кращий обробіток землі. У якості переконливого, на його думку, аргументу, був приклад передових європейських країн, де «полоску землі доглядають так, як піклується мати про свою дитину». Оприлюднив цей душпастир і третій, ефективний на його переконання, шлях поліпшення становища селянства: йти «на заробітки туди, де мало робочих рук» [21]. Між іншим, полтавські земські економісти підраховали, що кожного року з губернії у південні регіони імперії (Таврія, Дон, Кубань) вирушали близько 80 000 заробітчан, але це мало впливало на бюджет селянського господарства через надто низьку заробітну плату як у центральних регіонах, так і на окраїнах імперії [22]. Деякі духовні особи пропонували вже зовсім фантастичні способи усунення класового антагонізму між поміщиками і селянами. Так, в одному з номерів «Полтавських єпархиальних ведомостей» була опублікована стаття без підпису (ймовірно редакційна), у якій для усунення існуючих протиріч пропонувалось зрівняти усіх землевласників у правах, нехай би то була селянська громада, товариство чи особистий власник. «Ніякими привілеями не повинен користуватися жоден з видів землеволодіння і тоді усі стани об'єднуються, а громадське і особисте землеволодіння будуть доповнювати одне одного» [23]. Практично через усі публікації «єпархиальних ведомостей» червоною ниткою проходить одна ідея: миру і злагоди. Проте без докорінних соціально-економічних перетворень цю гуманну у своїй основі ідею реалізувати, як згодом засвідчили відомі події у нашій країні 1917–1921 років, не вдалося. За великим рахунком її не вдалося реалізувати і за усі часи радянської за формою і комуністичної за змістом влади, яка зазнала краху саме через глибокі внутрішні протиріччя. Як наш власний, так і досвід цілої низки зарубіжних країн, переконливо довів, що суспільство, побудоване на принципах класового антагонізму, неодмінними атрибутами якого були політичний репресій проти інакомислячих, не може витримати конкуренції з тими громадськими об'єднаннями, в основу яких були покладені загальнолюдські принципи функціонування державного апарату загалом, і між особистих відносин, зокрема. Аналіз змісту «Полтавських єпархиальних ведомостей» свідчить про намагання редакції цього журналу пропагувати саме вищезгадані принципи і у цьому його головна заслуга та історичне значення.

Джерела та література

1. Полтавские епархиальные ведомости. Официальная часть. – 1883. – №9. – С. 453.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т.XL. – СПб.: Тип. собственной его императорского величества Канцелярии (далі – СЕИВК). – 1865. – № 41928.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т.XL. – СПб.: Тип. СЕИВК, 1865. – № 42280.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т.XLI. – СПб.: Тип. СЕИВК, 1866. – № 43361.
5. Личный состав Крестьянского поземельного банка и его отделений. – СПб.: Тип. Е. А. Евдокимова, 1892. – С. 33.
6. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. II Отдел. – Полтава: Электрич. типо-литогр. И. А. Дохмана, 1904. – С.81.
7. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. – С. 122.
8. Катаев Н. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России / Н. Катаев. – М.: Типо-литография В. Рихтер, 1902. – С.1.
9. Устав Крестьянского поземельного банка. – СПб.: Склад издания в юридическом книжном магазине Н. К. Мартинова, 1914. – С. 64.
10. Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – №9. Часть неофициальная. – С. 311.
11. Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – №24. Часть неофициальная. – С. 1165.
12. О понижении платежей заемщиков Крестьянского поземельного банка // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. XVIII. – СПб.: Гос. типография, 1898. – № 16161.
13. Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – №24. Часть официальная. – С.1167.
14. Полтавские епархиальные ведомости. – 1902. – №29. Часть неофициальная. – С. 1248.
15. Хрулев С. С. Наш ипотечный кредит : Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности / С. С. Хрулев. – СПб., 1898. – С.101.; Кириченко В.С. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останні двадцятиріччя XIX ст. / В. С. Кириченко // Дежава і право. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип 44. – С.399.
16. Полтавские епархиальные ведомости. – 1902. – №29. Часть неофициальная. – С. 1249.
17. Изменения в хозяйственной жизни населения по данным переписей 1900–1910 гг. // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. – С.38.
18. Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург – Стрелицких в конце XIX – начале XX в. / А. М. Анфимов // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник V. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 352.
19. Якименко М. А. Сорочинська трагедія / М. А. Якименко. – К.: Політвидав України, 1990. – 126 с.
20. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №12. Часть официальная. – С.406.

* Мався на увазі, очевидно, загальноімперський законодавчий акт від 6 червня 1904 року під назвою: «Временные правила о добровольном переселении

- сельских обывателей и мещан – земледельцев» // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. Отдел первый. Первое полугодие. – СПб., 1904. – С. 2080.
21. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №12. Часть официальная. – С.1050.
22. Там само. – С.1051.
23. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии по данным повдворной переписи 1910 года // Статистический ежегодник на 1915 год. – Полтава: Типо т-ва «Печатное дело», 1919. – С.1051.
24. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №16. Часть официальная. – С. 623.

УДК 664.1(091)(477)«18/19»

Валентина Олянич
(м. Харків)

ТОРГІВЛЯ ЦУКРОМ НА ЛІВОРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті показані обсяги торгівлі цукром на Лівобережній Україні, її динаміка та частка у загальноукраїнському та загальноімперському ринку. Висвітлено особливості роздрібної, оптової торгівлі, ролі купців-посередників у функціонуванні ринку цукру, у оперуванні виробничими, логістичними та збутковими ризиками. Це призводило до значних коливань цін продукції та подальшої необхідності державного регулювання цін цукрової продукції. Показано функціонування ярмаркової та біржової торгівлі, як і значні обсяги «сірого», неурahованого у біржових бюлетнях збуту. Урядове регулювання ціни на цукор відіграло позитивне значення і в його збуті, відчутному зниженні цін та збільшенню споживання.

Ключові слова: торгівля цукром, ярмарки, біржова торгівля, державне регулювання, логістика збуту цукру.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Лівобережній Україні торгівля цукром відігравала важливу роль у цукровій промисловості. Адже у ході збуту виробленої продукції за виручені кошти відшкодовують виробничі витрати, розширюють виробництво, отримують прибуток.

На світовому ринку панувала жорстка конкурентна боротьба між виробниками цукру. Тому всі країни, що виробляли цукор із буряка, захищали свій внутрішній ринок високими митними бар'єрами, системою квотування, гарантіями збуту і цін тощо.

Історію вивчення вітчизняної цукрової промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема і на Лівобережній Україні необхідно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап – це кінець ХІХ ст. – 1917 р., коли авторами досліджень про цукрову промисловість були її сучасники – спеціалісти